

ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ И УРБАНИЗАМ

ARCHITECTURAL
HERITAGE AND
URBAN PLANNING

ЗБОРНИК РАДОВА: XI НАУЧНОСТРУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА
PROCEEDINGS: XI SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL CONFERENCE

ИЗДАВАЧ:

Завод за заштиту споменика културе града Београда
Калемегдан Горњи град 14, Београд, Србија

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК:

Оливера Вучковић, директор

СУОРГАНИЗАТОР:

Институт за архитектуру и урбанизам Србије
Булевар краља Александра 73/II, Београд, Србија

УРЕДНИК ЗБОРНИКА:

Раде Мрљеш

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИЦИ:

Ивана Весковић
Хајна Туцић

ТЕХНИЧКА ПРИПРЕМА:

Пакт студио — Пеђа Паровић

ЛЕКТУРА:

Преводачки студио Језикалац
Српски језик: Татјана Тодоровић
Енглески језик: Бојана Додић

ISBN 978-86-6100-000-3

ШТАМПА: Birograf comp

ТИРАЖ: 300

На корицама: мотив према урбанистичком плану Београда
Емилијана Јосимовића из 1867. године

Издавање Зборника и реализација конференције
финансирани су средствима Секретаријата за културу
Скупштине града Београда и Министарства просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

Београд, 2021. године

PUBLISHED BY:

Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade
14 Kalemegdan Gornji Grad, Belgrade, Serbia

EDITOR-IN-CHIEF:

Olivera Vučković, Director

CO-ORGANIZER:

Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia
73/II Kralja Aleksandra Blvd., Belgrade, Serbia

PROCEEDINGS EDITOR:

Rade Mrlješ

TECHNICAL EDITORS:

Ivana Vesковић
Hajna Tucić

DTP ART:

Pakt Studio — Peđa Parović

PROOFREADING:

Jezikalac Language Studio
Serbian: Tatjana Todorović
English: Bojana Dodić

ISBN 978-86-6100-000-3

PRINTED BY: Birograf comp

PRINTED IN: 300 copies

Cover illustration: Motif based on the Urban Plan of Belgrade
Emilijan Josimović, 1867

Publication of the Conference Proceedings and the organization
of the conference were made available by the Secretariat for
Culture of the Belgrade City Assembly and the Serbian Ministry
of Education, Science and Technological Development

Belgrade, 2021

ЗБОРНИК РАДОВА:

XI НАУЧНОСТРУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА
СА МЕЂУНАРОДНИМ УЧЕШЋЕМ

ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ И УРБАНИЗАМ

ARCHITECTURAL
HERITAGE AND
URBAN PLANNING

PROCEEDINGS:

XI SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL CONFERENCE
WITH INTERNATIONAL PARTICIPATION

БЕОГРАД / BELGRADE
2021.

XI НАУЧНОСТРУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА СА МЕЃУНАРОДНИМ УЧЕШЋЕМ ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ И УРБАНИЗАМ

НАУЧНОСТРУЧНИ ОДБОР

- Проф. др **Лука Сканси**,
Politecnico di Milano, Il Dipartimento di Architettura e Studi Urbani – DASTU, Италија
- Проф. др **Мирјана Ротер Благојевић**,
Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Србија
- Проф. др **Ева Ваништа Лазаревић**,
Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Србија
- Проф. др **Марија Маруна**,
Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Србија
- Проф. др **Зоран Ђукановић**,
Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Србија
- Проф. др **Урош Радосављевић**,
Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Србија
- Проф. др **Златко Карач**,
Архитектонски факултет Свеучилишта у Загребу, Хрватска
- Проф. др **Александар Кадијевић**,
Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Србија
- Проф. др **Аида Абацић Хоџић**,
Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву, Босна и Херцеговина
- Проф. др **Драгана Ђоровић**,
Универзитет у Београду – Шумарски факултет, Србија
- Доцент др **Рената Јадрешин Милић**,
School of Architecture, Unitec Institute of Technology, Окланд, Нови Зеланд
- Доцент др **Александар Станичић**,
Faculteit Bouwkunde TU Delft, Холандија
- Доцент др **Ален Жунџ**,
Архитектонски факултет Свеучилишта у Загребу, Хрватска
- Др **Аленка ди Батиста**,
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Nova Gorica., Словенија
- Др **Тијана Црнчевић**,
Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, Србија
- Др **Наташа Даниловић Христић**,
Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, Србија
- Др **Сања Симоновић Алфиревић**,
Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, Србија

Др **Ана Никовић,**

Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, Србија

Др **Злата Вуксановић Мацура,**

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, Србија

Др **Марија Лалошевић,**

Урбанистички завод Београда, Србија

Бранка Шекарић,

Национални комитет ICOMOS Србија, Београд, Србија

Оливера Вучковић,

Директор Завода за заштиту споменика културе града Београда, Србија

Др **Марина Павловић,**

Завод за заштиту споменика културе града Београда, Србија

Раде Мрљеш,

Завод за заштиту споменика културе града Београда, Србија

Ивана Весковић,

Завод за заштиту споменика културе града Београда, Србија

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР

Раде Мрљеш

Завод за заштиту споменика културе града Београда, Србија

Ивана Весковић

Завод за заштиту споменика културе града Београда, Србија

Саша Михајлов

Завод за заштиту споменика културе града Београда, Србија

Јасна Цветић

Завод за заштиту споменика културе града Београда, Србија

Хајна Туцић

Завод за заштиту споменика културе града Београда, Србија

Теодора Мердановић

Завод за заштиту споменика културе града Београда, Србија

Борјан Бранков

Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, Србија

Милена Милинковић

Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, Србија

Dr. **Aida Abadžić Hodžić**, redovna profesorica
Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
aida.abadzic-hodzic@ff.unsa.ba

DUŠAN GRABRIJAN I JURAJ NEIDHARDT: MODELI TRANSFORMACIJE SARAJEVSKE BAŠČARŠIJE U PRIZMI POLITIČKIH IDEOLOGIJA XX. STOLJEĆA

Apstrakt

U periodu od 1942. do 1957. godine, Dušan Grabrijan i Juraj Neidhardt predstavili su dva različita modela transformacije sarajevske Baščaršije, u radovima naslovljenim *Sarajevo i njegovi trabanti* (1942) i *Arhitektura Bosne i put u savremeno* (1957). Do sada je u istraživanjima opusa ovih arhitekata istaknuta njihova uloga u afirmaciji oblikovnih vrijednosti i ambijentalnih osobitosti tradicionalne stambene arhitekture na prostoru Bosne i Hercegovine i mogućnostima njene kreativne sinteze s arhitekturom evropskog modernizma te njenom povezivanju sa širim, internacionalnim arhitektonskim kontekstom. Vrlo zanimljiv, a do sada nešto manje istaknut, fenomen u opusu spomenutih autora, predstavlja pitanje odnosa transformacije historijske urbanističke matrice i tada aktualnih političkih ideologija (NDH, SFRJ) te razumijevanju modaliteta reprezentacije proklamiranih društvenih vrijednosti putem definiranja urbanističkog modela. Od prijedloga radikalnog rušenja sarajevske Čaršije (1942) pa do ideje njenog uključivanja u tkanje modernog, socijalističkog grada (1957), Grabrijan i Neidhardt evoluirali su do ideje uključivanja bosanske orijentalne matrice kao ključnog elementa u snaženju vizije bosanskog društva kao multietničke i multikulturalne zajednice jednakopravnih naroda, u osjetljivom političkom kontekstu koji je sve glasnije oslovljavao pitanja definiranja nacionalnog identiteta muslimanskog dijela stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Ključne reči: Grabrijan, Neidhardt, transformacija sarajevske Baščaršije

Aida Abadžić Hodžić, PhD, Full Professor
Faculty of Philosophy, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
aida.abadzic-hodzic@ff.unsa.ba

DUŠAN GRABRIJAN AND JURAJ NEIDHARDT: SARAJEVO'S BAŠČARŠIJA TRANSFORMATION MODELS THROUGH THE PRISM OF THE 20th-CENTURY POLITICAL IDEOLOGIES

Abstract

Between 1942 and 1957, in the works entitled "Sarajevo and its Satellites" (1942) and "Architecture of Bosnia and the Road to Modern" (1957), Dušan Grabrijan and Juraj Neidhardt presented two different models of transforming Sarajevo's old bazaar—Baščaršija. Research into the oeuvre of these architects has highlighted so far their role in affirming the design values and ambient features of traditional Ottoman residential architecture in Bosnia and Herzegovina and the possibilities of its creative synthesis with the architecture of European modernism and its connection with an international architectural context. Very interesting but somehow less prominent phenomenon in the oeuvre of the mentioned authors is the relationship between the transformation of historical urban matrix and political ideologies (NDH, SFRY) and understanding the modalities of representing proclaimed social values through defining a specific urban model. From the proposal to radically demolish Sarajevo's old bazaar Baščaršija (1942), to the concept of its integration into the modern socialist city (1957), Grabrijan and Neidhardt evolved to the idea of including the Bosnian Oriental matrix as a key element in strengthening the vision of the Bosnian society as a multiethnic and multicultural community of equal peoples, in a sensitive political context that pronouncedly addressed the issues of defining the national identity of the Muslim population in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Grabrijan, Neidhardt, transformation of Sarajevo's Baščaršija

Uvodne napomene

„Neidhardtov svijet bio je stalno traženje istinskih vrijednosti života i zajedništva, traženje i oblikovanje okvira tog zajedništva” –ovim riječima Tomislav Premerl jezgrovito je definirao središnje principe Neidhardtovog razumijevanja uloge arhitekture.¹ Ovi će principi *životvorne* arhitekture odrediti ukupnost Neidhardtovog djela; njegov teorijski, pedagoški i arhitektonsko-urbanistički opus nastao tokom života i rada u Bosni i Hercegovini (1939–1979). Osobito markantno ovi su principi bili upisani u Neidhardtovo promišljanje budućeg izgleda sarajevske Bašćaršije, kroz nastojanje da „stvari opet od nje živ organizam koji će se harmonično uklopiti u ostali gradski, ovaj put savremeni organizam grada, ali i kroz identifikaciju izgrađenog tkiva Bašćaršije kao aktivne sile sposobne za pregovaranje o sukobljenim ideološkim agendama jugoslavenskog socijalizma”.² U posveti, *In memoriam*, svom dugogodišnjem kolegi i suradniku Dušanu Grabrijanu (1899–1952), Juraj Neidhardt je zahvalio Grabrijanu, koji mu je krajem tridesetih godina 20. stoljeća *otkrio ogromno blago arhitektonskog naslijeđa Bosne*.³ Upravo na Grabrijanovim inicijalnim istraživanjima osobitosti bosanske tradicionalne stambene arhitekture, Neidhardt je, na temeljito elaboriranim zasadima evropskog arhitektonskog modernizma, a nakon višedecenijskog istraživanja kojim je revidirao svoje prve prijedloge regulacije Bašćaršije iz 1942. godine, oblikovao jedinstvenu sintezu univerzalnih vrijednosti zapadno-evropske arhitekture i lokalnih osobitosti vernakularne, bosanske arhitekture, prepoznajući pritom njen imanentno savremeni karakter i važno mjesto u definiranju slojevitosti kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine, kao i jedinstvenog karaktera *jugoslavenskog komunizma* u složenom političkom kontekstu Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata.

Grabrijan – Neidhardt: od evropske avangarde do iskustva Bosne

U periodu od 1920. do 1924. godine, Dušan Grabrijan pohađao je arhitektonsku klasu Jože Plečnika na Univerzitetu u Ljubljani. Svojim zanimanjem za uključivanje historijskog naslijeđa u savremene urbane intervencije, Plečnik je ostavio snažan trag na Grabrijana i u bitnome odredio njegov prvi susret s orijentalnim naslijeđem Sarajeva. Grabrijan je u Sarajevo došao 1930. godine i tu je bio angažiran kao profesor na Srednjoj tehničkoj školi sve do 1945. godine, kada se vratio u Ljubljano, na mjesto univerzitetskog profesora arhitekture. Na tragu središnje Plečnikove maksime da zadatak arhitekta *nije u otkrivanju novog već u predstavljanju na nov način*, Grabrijan je, na primjeru urbanističke i ambijentalne cjeline sarajevske Bašćaršije – stare poslovne jezgre grada oblikovane u vrijeme osmanske uprave, nastojao proniknuti u osobitosti tradicionalne bosanske arhitekture. Tokom tridesetih godina 20. stoljeća, a potaknut uglavnom destruktivnim odnosom prema dotrajalim objektima osmanskog naslijeđa, Grabrijan je napisao čitav niz stručnih tekstova o ovoj tematici kao i o pitanju urbanističkog razvoja Sarajeva.⁴ U vrijeme dok je Grabrijan studirao u Plečnikovoj klasi u Ljubljani, Juraj Neidhardt (1901–1979) studirao je u klasi jednog od najutjecajnijih arhitekata evropskog modernizma, Petera Behrensa na Akademiji u Beču (1921–1924), a 1925. proveo je u bečkom ateljeu Behrensa i Ernsta Lichtblaua. Zanimljiv je podatak da je

upravo Ernst Lichtblau, nekadašnji student Otta Wagnera, u Bosni, napravio 1904. godine, u okolici Jajca, niz akvarela i studija tradicionalne osmanske stambene arhitekture, prepoznajući u čistim kubusnih formama, optimalnoj ambijentalnoj dispoziciji i polifunkcionalnom rješenju interijera izvorne arhitektonske vrijednosti.⁵ Tako su Grabrijanova i Neidhardtova istraživanja lokalne, tradicionalne arhitekture predstavljala nastavak interesa koji su pokazali već arhitekti Zemaljske vlade tokom austrougarske administracije u Bosni i Hercegovini, a koji su se zalagali sa oblikovanje tzv. *bosanskog sloga* u arhitekturi. Ta su inicijalna istraživanja rezultirala čak i *Rezolucijom o zaštiti spomenika kulture*, koju je Josip pl. Vancas, kao zastupnik u Saboru, podnio 1911. godine. Na preporuku Behrensa, Neidhardt je boravio i u Le Corbusierovom ateljeu od 1933. do 1935. godine, u vrijeme vrlo agilnog Le Corbusierovog angažmana, između ostalog i na planovima urbanizacije Alžira, a u kojima se Neidhardt prvi puta susreo sa dijalogom islamske i moderne arhitekture. Još tokom boravka u Parizu, Neidhardt je sudjelovao na natječaju za regulaciju Kaptola u Zagrebu, povijesnog središta grada, a što je bio jedan od prvih Neidhardtovih izravnih susreta *kreativnog sukoba između povijesnog i novog načina u pristupu urbanizmu*⁶, a istih godina sudjeluje s arhitektom Milanom Severom iz Ljubljane na natječaju za centar Sarajeva. Upravo posredstvom Grabrijana kojeg je upoznao za vrijeme služenja vojne obaveze u Mariboru 1924. godine i koji mu je slao materijale raspisa za brojne natječajne projekte u Jugoslaviji, Neidhardt je sudjelovao još tokom boravka u Parizu i nešto kasnije na brojnim urbanističkim natječajima: za Zagreb, Sarajevo, Novi Sad, Sušak. Sarajevskoj publici Neidhardt se, uz pomoć Grabrijana, predstavio prvom samostalnom izložbom krajem 1936, a već od naredne godine bio je angažiran na urbanizaciji Banje Ilidže. Početkom 1939, dobiva zaposlenje u poduzeću „Jugočelik“, u sklopu rudarskog bazena Zenica, a na kojem ostaje narednih šest godina i tada radi na temi radničke kuće i naselja za radnike proizvodnog sistema Željezare u Zenici i rudare rudnika uglja i željezne rude u Varešu, Ljubiji, Brezi i Ilijašu. Radničkoj populaciji obezbjeđuje kuće za dostojanstven život, a u duhu socijalno angažirane evropske arhitekture između dva svjetska rata. Neidhardt je kasnije izjavio da mu je zadatak projektovanja radničkih naselja u Zeničkom bazenu bio najhumaniji projektantski zadatak.⁷ I na projektu radničkih kuća, i na projektu (nažalost uništene) Skijaške kuće na Trebeviću (1947), pa čak i kasnije na reprezentativnim javnim objektima (izvorni projekt Narodne skupštine RBiH, iz 1954), Neidhardt je kretao od oblikovnih principa tradicionalne bosanske kuće, izvedenih iz njegovih i Grabrijanovih dugogodišnjih istraživanja i studija kojima su revalorizirane izvorne oblikovne vrijednosti čistih, kubusnih formi, stupnjevanje otvorenih, poluotvorenih i zatvorenih prostora, izvanredna interpolacija objekata u pejzažne cjeline, značaj svjetla, vode i čistog zraka, princip prava na vidik, povezanost interijera i eksterijera, polifunkcionalnost unutrašnjih prostora s ugradbenim namještajem, a koje su ih činile primjerenim i srodnim savremenim potrebama stanovanja. Iz detaljne analize tradicionalne bosanske kuće, Grabrijan i Neidhardt krenuli su u razumijevanje principa oblikovanja u duhu vremena, mjesta i potreba naroda, u razumijevanje njegovog umjetničkog htijenja (*Kunstwollen*), a što je poslužilo kao osnova i za makroanalize urbanih cjelina, pri čemu se sarajevska Baščaršija nadavala kao dio urbanog tkiva od posebnog značaja i kojim su se bavili i prije i poslije Drugog svjetskog rata, u promijenjenim društveno-političkim kontekstima.

Prvi prijedlog regulacije Baščaršije: *Sarajevo i njegovi trabanti* (1942)

Prvi susret Neidhardta sa Baščaršijom bio je u stanovitoj mjeri proturječan. Naime, njegovo razumijevanje savremenog grada, pa i njegovog poslovnog centra, bilo je u suprotnosti sa oduševljenjem za zatečene tradicionalne situacije od kojih je Baščaršija bila i prostorno i sadržajno markantan slučaj⁸. Uvažavajući činjenicu da je Neidhardt ranije sudjelovao na natječajima za urbanističko proširenje Zagreba te potom na velikom natječaju za regulaciju Novog Sada, a koji je ocijenjen „u okviru urbanističke djelatnosti između dva svjetska rata“ kao „jedan od najsmionijih i najrevolucionarnijih kompleksnijih sagledavanja i oblikovanja jednog većeg grada“⁹, susret sa sarajevskom Baščaršijom otvarao je sasvim drugačije izazove u promišljanju savremenog konteksta. Naime, u to su vrijeme mnogi objekti na Baščaršiji bili u vrlo zapuštenom i derutnom stanju. Tih je prvih godina po dolasku u Sarajevo, Neidhardt intenzivno s Grabrijanom snimao, studirao i skicirao slojeve grada iz osmanskog perioda, kako vrijednosti arhitekture pojedinačnih objekata tako i širih pejzažno-ambijentalnih cjelina, u koje su ovih objekti bili nenametljivo i skladno uklopljeni, pri čemu je Neidhardt u tim brežuljkastim *nepravilnostima terena* uočio prednost koja je omogućavala nepisani zakon *prava na vidik* svakoj kući. Takav organski rast grada bio je za Neidhardta sasvim novo iskustvo u odnosu na modernističke urbane regulacije i iskustvo koje je stekao radeći u ateljeima Behrensa i Le Corbusiera, a u kojima je dominiralo *podvođenje pod pravolinijske i dirigirane graditeljske cjeline*. Tako oštro nametnute pravolinijske intervencije u urbano tkivo bile su i signatura austrougarske urbanističke regulacije u gradu na prijelazu 19. u 20. stoljeće, a koje su ostavile traga u jasno vidljivim demarkacijskim linijama u historijskim slojevima urbanističkog razvoja Sarajeva. Grabrijan i Neidhardt su vrlo rano detektirali da su upravo u 16. stoljeću, u tom *zlatnom dobu Sarajeva*¹⁰ definirani i formirani svi bitni elementi grada koji čine njegovu specifičnu vrijednost i koji nastaju u uslovima drugačijih kulturno-civilizacijskih karakteristika, kada je urbana struktura bila snažno određena tradicijom islamskog načina života, a koji je podrazumijevao jasnu odvojenost poslovno-javnog segmenta života (Čaršije) i privatno-porodičnog života (mahale), a što je bio koncept islamskog svijeta još od utemeljenja Bagdada.¹¹

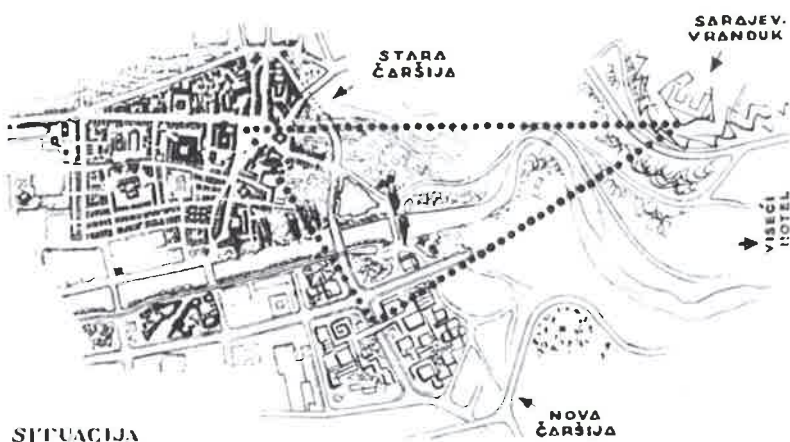
Politički kontekst između dva svjetska rata kada je Bosna bila dijelom Kraljevine SHS/ Jugoslavije, kao i period tokom Drugog svjetskog rata kada je bila sastavnim dijelom NDH, bili su za Bosnu vrlo nepovoljni kako u političkom tako i u društveno-ekonomskom i kulturnom pogledu. Tokom četrdesetih godina, Neidhardt je bio zaposlen u Hrvatskim talionicama i rudnicima i 1942. godine on i Grabrijan bili su pozvani da budu urednici jednog broja arhitektonskog časopisa *Tehnički vjesnik* (koji je dijelom finansirao Neidhardtov poslodavac), a koji se bavio pitanjem regulatornog urbanističkog plana Sarajeva. Iako su u to vrijeme i Grabrijan i Neidhardt bili fascinirani osmanskim urbanim naslijeđem Sarajeva, oni su u svojim urbanističkim planovima „poricali relevantnost postojećeg gradskog tkiva za budući razvoj grada, [...] dodjeljujući mu perifernu ulogu u okviru njihove predložene vizije“.¹² Polazišna teza njihove studije pod naslovom *Sarajevo i njegovi trabanti*, objavljene u *Tehničkom vjesniku* iz 1942. godine, bila je: *sačuvati staro, ali izgraditi novo Sarajevo*, uz naglašavanje

važnosti očuvanja određenih principa koji su ugrađeni u historijski razvoj grada. Iako su tvrdili da će ponuditi sveobuhvatno rješenje razvoja grada koje će uvažiti i staru jezgru (Bašćaršiju) i novo gradsko poslovno središte koje se pomicalo prema zapadu, bilo je sasvim očito da Grabrijan i Neidhardt u svom prvom prijedlogu budućeg razvoja Sarajeva ne pridaju pažnju tradicionalnoj poslovnoj jezgri, usmjeravajući svoj interes prema novom gradskom središtu, izvan granica stare jezgre i manjim, rudarsko-industrijskim centrima u okolici Sarajeva (*trabantima*), a prema kojima bi se grad trebao dalje širiti.

Kao i Le Corbusier u Alžiru, i Neidhardt je u Sarajevu odlučio zadržati pravolinijsku shemu ulica, pogodnu za razvoj prometa u modernom gradu, a koji je u Sarajevu uspostavila austrougarska uprava (uvođenjem tramvajskog prometa krajem 19. stoljeća) i upravo na toj pravolinijskoj osi Grabrijan i Neidhardt zacrtali su širenje grada od Bašćaršije prema *satelitima*, odnosno malim rudarsko-industrijskim središtima u zeničkom bazenu, udaljenim 50-ak kilometara od Sarajeva. Jedino u poglavlju pod naslovom „Naslijeđe“, Grabrijan i Neidhardt spominju Bašćaršiju, ali nisu ušli u analizu ovog urbanističkog segmenta nego su osmanski koncept oblikovanja grada pokušali definirati isključivo kroz analizu tradicionalne osmanske kuće i načina života. U svojoj analizi, Grabrijan i Neidhardt koriste suprotstavljene vrijednosne kategorije, a prema kojima se svijet Zapada i svijet Istoka na ovim prostorima susreću kao binarne suprotnosti *racionalnog* i *iracionalnog*, *tehnološki-progresivnog* i *ahistorijskog* itd.¹³ Prema analizi autora studije, „umjetnička fizionomija Sarajeva bila je određena religijskim vjerovanjima“¹⁴ pa je tako svijet Orijenta, koji prezentira Bašćaršija, u ovakvoj interpretaciji, suprotstavljen viziji modernog, progresivnog grada:

„Današnja Bašćaršija je prema životu kao apstrakcija prema realizmu tj. kuliserija u kojoj je sve neopipljivo. Svi su ti odnosi nejasni i zbog toga nesolidni. Svaki ornament tu zastire nešto što nije realno. Svrha je tih šara da zavaraju i da prikriju slabu kvalitetu. Lažan je taj ornament jer je izgubio svoju nužnost, svoju potrebu i svoj smisao i pošto se toliko udaljio od svojih izvora da s njima nema nikakve veze.“¹⁵

U svojoj analizi iz 1942. godine, Grabrijan i Neidhardt svode Bašćaršiju na *dvodimenzionalnu kulisu*, niskih higijenskih standarda, u kojoj sve smrdi na prljavštinu i trulež i koja je mrtva. Nasuprot tome, u svojoj viziji novog grad naglašavali su pojmove 'efikasnosti', 'cirkulacije' i 'standardizacije', iskazujući pri tome svoje uvjerenje da se racionalan i pragmatičan pristup izjednačava sa konceptom modernog.¹⁶ Stoga zaključuju da bi „svaki pokušaj da se Bašćaršija revitalizira i uključi u novi grad bio protivan njegovom prirodnom razvoju“.¹⁷ Idu i korak dalje: predlažu *kirurški zahvat* i rušenje sveg dotrajalog te potom podjelu u zone: zonu visokih građevina oko Čaršije, zonu niskih građevina, bazara i vjerskih objekata unutar Čaršije i zelene zone koje bi sve to povezivale. Ograđena visokim strukturama od ostatka novog dijela grada, Bašćaršija bi prema novom prijedlogu regulacije izgubila svaki ekonomsko-trgovački i kulturni značaj i ostala životariti kao *bazar bižuterije*.¹⁸ Iako je Grabrijan tokom 1930-ih godina napisao seriju stručnih radova u kojima je naglašavao autentične vrijednosti tradicionalne bosanske arhitekture i urbanih cjelina i nužnost njihovog očuvanja, predloženi plan regulacije Sarajeva (uključujući i Bašćaršiju) iz 1942. godine, sasvim je zanemario kulturno-historijske i prostorne osobitosti, oslanjajući se u potpunosti na koncept zapadnoevropskog arhitektonskog i urbanističkog modernizma koji težište stavlja

Slika 1. Stara Čaršija – nova Čaršija, situacija (izvor: Vidić, P. (ur.), „Juraj Neidhardt: arhitekt, urbanist, teoretičar, pedagog, publicist“, ANUBiH, Sarajevo, 2019, 142)

na funkcionalne prometne strukture i jasnu artikulaciju gradskih zona.¹⁹ U složenom društveno-političkom kontekstu Bosne između dva svjetska rata i tokom ratnih godina, nakon niza agrarnih reformi koje se oslabile ponajprije muslimanski dio stanovništva Bosne i Hercegovine, uz oslabljenu ulogu vakufa kojim su održavani objekti Baščaršije te u cjelini vrlo negativan odnos prema islamskom naslijeđu koje je potiskivano iz narativa kolektivnog identiteta, Grabrijan i Neidhardt čine snažan otklon od ranijih nastojanja za integraciju historijske poslovne jezgre u novu vizuru grada, u korist uobičajenih matrica progresivnog urbanizma. Pa ipak, neovisno od nepovoljnog političkog konteksta koji je uvjetovala unitaristička jugoslovenska politika, Grabrijanova i Neidhardtova istraživanja osmanskog naslijeđa u međuratnoj Jugoslaviji, mogu se razumijevati kao „protivteža arhitektonske unifikacije, ali i prirodan nastavak predratnih kulturnih partikularizama“.²⁰

Arhitektura Bosne i put u savremeno (1957): arhitektura kao djelatni faktor u definiranju nacionalnog identiteta

Političke prilike u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata, a osobito od raskida sa Staljinom i isključenja Jugoslavije iz Informacijskog biroa komunističkih zemalja (1948), otvorile su sasvim nove mogućnosti u promišljanju integracije tradicijskih sadržaja u savremenu arhitekturu, osobito u kontekstu definiranja *jugoslavenskog komunizma*. I dok su se u prvim poslijeratnim godinama usutkavale etničke i nacionalne agende, a ideji nacionalizma snažno suprotstavljao koncept internacionalnog projekta komunizma, i kada je Neidhardtova arhitektura dobivala negativne kritike kao odraz *zapadnjačke dekadencije i formalizma*²¹, prilike nakon 1948. godine pokazuju snažan otklon od spomenutih tendencija i traganje za *našim* stilom u arhitekturi. Tako već u pismu Neidhardt u od 8. juna 1947. godine, Grabrijan navodi: „Što dalje, toliko uviđam da je ovaj zahvat preko domaće do moderne vrlo sretan! I kad Božek [ljublanski arhitekt, Grabrijanov prijatelj, *prim.aut.*] koji je dobronamjeran čuje da

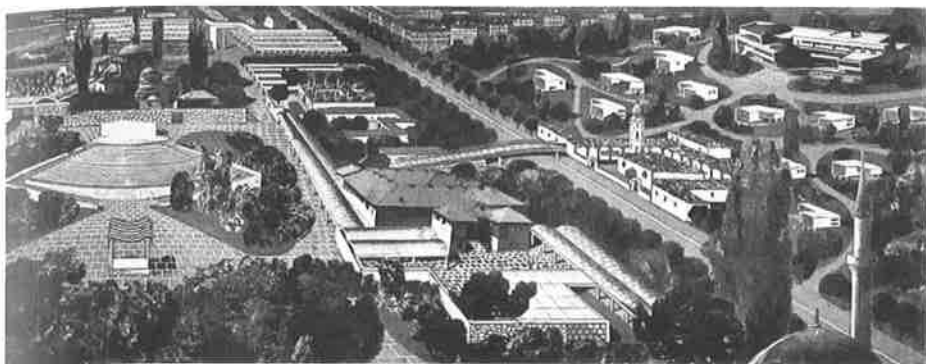
Tito traži hašu' arhitekturu, veli da je više našeg u onom gdje se Neidhardt približio Bosni nego li u Ravnikarovom klasicizmu."²²

O značaju orijentalne arhitekture u Bosni i Hercegovini govorio je Grabrijan i na urbanističkom simpoziju u Dubrovniku 1950. godine, vraćajući se na stavove iz tridesetih godina, ali ne kako bi „donio' modernost u Bosnu već da istakne kako jedinstvena arhitektura u Bosni predstavlja samu bit onoga što su on i Neidhardt smatrali modernim".²³ U političkom otklonu od kontrole Istočnog bloka, posebno mjesto imala je i kulturna politika. Putujuća izložba o opusu Le Corbusiera, koja je posjetila Beograd, Skopje, Sarajevo, Split, Ljubljanu i Zagreb u periodu od decembra 1952. do maja 1953. godine, bila je prva međunarodna arhitektonska izložba koja je u Jugoslaviju došla nakon završetka Drugog svjetskog rata i raskida zemlje sa Staljinom 1948. godine. To je bila *izložba koja je nesumnjivo početkom 1950-ih potcrtala političko preuređenje i privrženost Jugoslavije modernizmu nasuprot diktatu socijalističkog realizma*.²⁴ U Bosni i Hercegovini je u periodu između dva svjetska rata, uz Grabrijana i Neidhardta, djelovala generacija domaćih arhitekata školovanih na izvorima evropskog modernizma, poput Dušana Smiljanića, Muhameda i Reufa Kadića, Mate Baylona, Isidora Rajsa, Jahiela Fincija, a koji su svoje djelovanje aktivno nastavili i nakon Drugog svjetskog rata, pa je vezivanje uz naslijeđe Le Corbusiera predstavljalo liniju kontinuiteta s kulturom Zapadnog kruga. Time je Jugoslavija uspostavljala i na kulturnom planu djelatnu politiku ekvidistance koja je od početka šezdesetih godina dodatno usložnjena uspostavljanjem trećeg puta – *Nesvrstanih*, nakon finalnog sastanka u Beogradu, u septembru 1961. godine, „čime je u panteon jugoslavenskih ideja – uz Tita, Partiju, bratstvo i jedinstvo te samoupravni socijalizam pridodan i posljednji, nesvrstavanje".²⁵ Nizom tekstova o osmanskome naslijeđu koje je Grabrijan pisao početkom pedesetih godina kao i elaboracijom *bosanskog Orijentalnog* u opusu Neidhardta, pripremana je građa za njihovo sljedeće zajedničko djelo *Arhitektura Bosne i put u savremeno* (1957), koje su smatrali *manifestom novog doba*; knjigom koja već u svom naslovu povezuje Bosnu, savremenost i progresivnu viziju i koja je bila svojevrsna *integracija starih iskustava i novih potreba socijalističkog društva*.²⁶ U uvodnom dijelu studije iz 1957. godine, autori ushićeno postavljaju pitanje:

„Zašto da izvore tražimo na drugim mjestima, da neprestano primamo iz treće ruke, kada smo na izvoru? Na svakom koraku nalazimo upliv orijentalne kulture na savremenu stambenu. Zar nisu musandre – savremeni uzidani ormari? Zar nisu sećije – savremeni kauči? I savremeno nisko pokućstvo, dvoetažni prostori, jednokrake stepenice, pa vegetacija koja ulazi u prostor i stan koji se prelijeva u prirodu itd.?"

I dok su u studiji iz 1942. godine, Grabrijan i Neidhardt Bašćaršiju jasno odijelili od austrougarskog i modernog tkiva grada, pretvarajući njene preostale kamene strukture u izolirane muzejske eksponate jedne *kuliserije* strane duhu modernog doba, u opsežnoj i višeslojnoj studiji iz 1957. godine ističu kako od starih dijelova grada, posebno Bašćaršije neće stvarati *muzej razvalina* nego ih žele *prevesti u monumente novog društva*²⁷, predlažući transformaciju Bašćaršije u republičko kulturno žarište i naglašavajući nužnost *uređenja Čaršije prema novim društvenim potrebama*, kao *živog organizma koji će se uklopiti u savremen organizam grada*.²⁸ Grabrijan i Neidhardt, analizirajući problematiku Bašćaršije, zaključuju da je riječ o „spomenicima koji su postali kulturna svojina FNRJ"²⁹, čime ova stu-

dija postaje svojevrsna prolegomena za sve brojnije studije o *bosanskom pitanju* i složenoj, heterogenoj strukturi bosanske kulture, a koje će obilježiti šezdesete godine 20. stoljeća.³⁰ Šezdesete godine bile su, naime, vrlo važne i za definiranje nacionalnog identiteta muslimanskog (bošnjačkog) dijela stanovništva: od 1961. godine i prvog uvođenja statističke odrednice *Musliman u etničkom smislu*, preko šeste baklje izmijenjenog grba SFRJ (1963), pa sve do ustavnih amandmana (1971), odnosno Ustava iz 1974. godine, razvijalo se vrlo složeno tkanje koje je otvorilo pitanje nacionalnog identiteta bošnjačkog naroda. Kako je početkom šezdesetih godina počeo rad na novom ustavu, „neke od tinjajućih političkih bitaka vođene su sve otvorenije”.³¹ U tim je sukobima između centralističkih i federalističkih koncepata uređenja države, odslikanih u sukobu koji se početkom 1960-ih vodio između srpskog književnika D. Ćosića i ljubljanskog profesora D. Pirjevca, a u kojima su i glasovi iz pojedinačnih republika postajali sve izraženiji, kutura imala posebno značajnu ulogu. Pozivalo se na to da „svaka kulturna sredina insistira na specifičnoj težini svoje baštine, a da sve zajedno zatim traže svoj zajednički imenitelj”.³² U promišljanju odnosa prema kulturnom naslijeđu, uočeno je da *pristup kulturnom naslijeđu izražava stupanj historijske svijesti jedne nacije* u kojem osobitu ulogu imaju tragovi naslijeđa u opusima *modernih slikara, pjesnika, urbanista, grafičara i arhitekata koji time žele realizirati svoju želju za kontinuitetom, pri čemu želja za identitetom postaje ravna želji za dostojanstvom*. Ovakvo promišljanje vlastite tradicije bilo je na tragu tada vrlo aktualne rasprave Fernanda Braudela o novom razumijevanju historijskih tokova i uloge historiografije u društvenim kretanjima, a u kojoj je Braudel, početkom šezdesetih godina u djelu *Civilizacije kroz povijest* [*Grammaire des civilisations*, 1963], izložio svoje razumijevanje civilizacija kao *beskonačnih povijesnih kontinuiteta*, odnosno *živućih prošlosti*. U ovakvoj političkoj konstelaciji, Grabrijan i Neidhardt razvijaju svoju studiju iz 1957. godine na naglašenoj vezi naroda i teritorija, pri čemu se kulturno i arhitektonsko naslijeđe uzima kao ključ za razumijevanje bosanske kulture i osnova za konstruiranje zajedničke prošlosti, pri čemu, vrlo znakovito, osobito mjesto u knjizi posvećuju specifičnoj pojavi bogumila i Crkve bosanske kao jedinstvenoj etapi bosanske historije. Neidhardt insistira na konceptu inkluzivnosti bosanske kulture koja nadilazi etničke i nacionalne podjele, te u odbacivanju isključivosti i binarne distinkcije koja je obilježila njihovu raniju studiju (u sukobu *orijentalnog i modernog*). Sada se zalaže za uključivanje orijentalnog naslijeđa kao dijela mnogostrukog, kolektivnog identiteta Bosne i kao potvrde ravnopravnosti, bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti koji obitavaju na prostoru Jugoslavije. Tako je, kroz novi prijedlog regulacije Bašćaršije, i osmansko naslijeđe uključeno u debatu o specifičnom bosanskom identitetu, *muslimansko naslijeđe u jugoslavensku sintezu*³³, ali nadilazeći nacionalistički pristup i razumijevajući bosanski identitet kao složenu, mnogostruku strukturu raznovrsnih utjecaja Istoka i Zapada, oblikovanu kroz zajednički život. U *Predgovoru* knjizi iz 1957. godine, Le Corbusier, na temelju Grabrijanovog i Neidhardtovog istraživanja priznaje kako je revidirao svoje ranije stavove o tome kako iz tradicije ne mogu proisteci impulsi za novo i kreativno te da se na nju oslanjaju *ljudnjivci* u korist novog uvjerenja kako „postoji metoda kontinuiteta, kontinuiteta duha i kontinuiteta evolucije, podrazumijevajući i revolucije koje obilježavaju put”. Bašćaršiju Grabrijan i Neidhardt u novom političkom kontekstu više ne sagledavaju kao *bazar bižuterije* (1942),

Slika 2. Panorama nove Čaršije, 1957. (izvor: Vidić, P. (ur.), „Juraj Neidhardt: arhitekt, urbanist, teoretičar, pedagog, publicist“, ANUBiH, Sarajevo, 2019, 146)

nego u njoj elaboriraju obrasce savremenog života i rada (1957). U poglavlju o Čaršiji, autori prate njen razvoj sve do savremenog doba, navodeći kako „svako vrijeme, svako društvo traži svoj izraz i svoje simbole. Socijalističko je društvo postavilo kulturne manifestacije u središte svoje djelatnosti i traži toj svrsi odgovarajuće izraze i u arhitekturi i urbanizmu“.³⁴ Predlažući da se Bašćaršija transformira u republičko kulturno žarište, da se *kamene i drvene zgrade uključe u nov život*, autori predlažu, između ostalog, da Brusa bezistan postane Muzej NOB-a i gipsoteka; Gazi Husrev-begov bezistan da se prenamijeni u pivnicu; da se iza Gazi Husrev-begove džamije izgradi amfiteatar za razne priredbe; da se Morića han pretvori u ljetni hotel i atelje za umjetnike; da se na padini iznad stare pravoslavne crkve izgradi naselje za umjetnike i naučnike; pokraj Vijećnice – Muzej o postanku čovjeka (*Mundaneum*); te zaključno, Katedrala rada sa Orijentalnim i Balkanskim institutom i Akademijom nauka i umjetnosti.³⁵ Kako bi se uklonile heterogenosti između Čaršije i okoline, autori su predložili izgradnju trijemova, poput „ogrlice čaršijskog prostora“³⁶, a u kojima bi bili smješteni dućani umjetničkih zanata, rukotvorina, turistički uredi i strane čitaonice. Regulacija je, dakle, prema ovom prijedlogu podrazumijevala da se „postojećim objektima dodaju novi, da se stari objekti restauriraju, ruševni uklone i na slobodnom prostoru izgrade novi, savremenih oblika i funkcija kojima bi se ambijent Bašćaršije upotpunio savremenim društveno-političkim i kulturnim sadržajima. Iz popisa novoprojektovanih i interpoliranih objekata vide se i neke zanimljive ideje kao: novo naselje kulturnih radnika, pa dom-i-naselje naučnih radnika, kafanice u obliku sojenica na obali Miljacke, novi muzički paviljon [...], ali i tunel tranzitne saobraćajnice, zgrade uprave i dr.“³⁷

Iako Grabrijanovi i Neidhardtovi prijedlozi nisu zaživjeli, oni su dobili središnji značaj u očuvanju Bašćaršije i planiranju njene budućnosti. Neidhardt je narednih godina bio jedan od savjetnika u sveobuhvatnom projektu historijske studije Bašćaršije pod vodstvom Alije Bejtića (1969), a koja je bila važna za očuvanje historijske jezgre grada. Međutim, nijedan od kasnijih projekata nije, na Neidhardtovom tragu, išao za aktivnom integracijom starog i novog, već su na Bašćaršiju gledali isključivo kao (odvojenu) „cjelinu od historijskog i kulturnog značaja“.³⁸

Napomene:

- 1 Premerl, T. Neidhardtova moderna, oblikovatelj novog humanizma, u: Vidić, P. (ur.), *Juraj Neidhardt: arhitekt, urbanist, teoretičar, pedagog, publicist*, ANUBiH, Sarajevo, 2019, 10.
- 2 Alić, D. *Transformations of the Oriental in the Architectural Work of Juraj Neidhardt and Dušan Grabrijan*, PhD Thesis, The University of New South Wales, Sydney, 2010, 137.
- 3 Grabrijan, D. i Neidhardt, J. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1957.
- 4 Čelić, Dž. Grabrijan i Sarajevo, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1970.
- 5 Te su studije objavljene u bečkom časopisu *Der Architekt*, 1907. godine. Detaljnije u: Krzović, I. *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2004, 191.
- 6 Premerl, *nav. djelo*, 37.
- 7 Karlić-Kapetanović, J. *Juraj Neidhardt – život i djelo*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1990, 101.
- 8 Krzović, I. Neidhardtova bosanska ostvarenja, u: Vidić, P. (ur.), *Juraj Neidhardt: arhitekt, urbanist, teoretičar, pedagog, publicist*, ANUBiH, Sarajevo, 2019, 150.
- 9 Premerl, *nav. djelo*, 31.
- 10 Zlatar, B. *Zlatno doba Sarajeva : (XVI stoljeće)*, Svjetlost, Sarajevo, 1996.
- 11 Krzović, *nav. djelo*, 159.
- 12 Alić, *op. cit.*, 91–92.
- 13 *Ibid.*, 109–114.
- 14 Grabrijan Neidhardt, *nav. djelo*, 227.
- 15 *Isto*, 115.
- 16 Alić, *op. cit.*, 116.
- 17 Grabrijan Neidhardt, *nav. djelo*, 255.
- 18 *Isto*, 203.
- 19 Alić, *op. cit.*, 131.
- 20 Kadjević, A. Between Unitarism and Regionalism: Architecture in Yugoslavia 1918–1941, in: *Architecture of Independence in Central Europe/Architektura niepodległości w Europie Środkowej*, International Cultural Centre, Krakow, 2018, 261.
- 21 Alić, *op. cit.*, 150.
- 22 Karlić-Kapetanović, *nav. djelo*, 297.
- 23 Alić, *op. cit.*, 149.
- 24 Stierli, M. Networks and Crossroads: The Architecture of Socialist Yugoslavia as a Laboratory of Globalisation in the Cold War, in: *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980*, MoMA, New York, 2018, 14.
- 25 Jakovina, T. Povijesni uspjeh šizofrene države: modernizacija u Jugoslaviji 1945.–1974., u: Kolečnik, Lj. (ur.), *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950.–1974.*, MSU/IPU, Zagreb, 2012, 33.
- 26 Alić, *op. cit.*, 149.
- 27 Grabrijan Neidhardt, *nav. djelo*, 14.

-
- 28 *Isto*, 110.
- 29 *Isto*.
- 30 Detaljnije o značaju ove dekade u: Abadžić Hodžić, A. *Bosanskohercegovačka grafika 20. stoljeća: šezdesete i sedamdesete godine 20. stoljeća u kontekstu evropskog moderniteta i postmoderniteta*, Tugra, Sarajevo, 2008, 20–25.
- 31 Jakovina, *nav. djelo*, 12.
- 32 Dizdar, M. Marginalije na temu o kulturnom naslijeđu, *Izraz*, 1969, br.12, XIII, 606–607.
- 33 Alić, *op. cit.*, 182.
- 34 Grabrijan i Neidhardt, *nav. djelo*, 110.
- 35 *Isto*, 111.
- 36 *Isto*, 112.
- 37 Krzović, *nav. djelo*, 160–164.
- 38 Alić, *op. cit.*, 250–251.

